नवमः पाठः

काष्ठभ्रष्टकच्छपकथा

(पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदतः)

पाठ-परिचयः

अयं पाठः पं. विष्णुशर्मविरचितस्य पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदाद् उद्धृतोऽस्ति। अस्मिन् तन्त्रे एका मुख्या कथा त्रयोविंशतिः उपकथाश्च वर्णिताः सन्ति। अत्र द्वयोः हंसयोः एकस्य कच्छपस्य च कथा चित्रिताऽस्ति। यो जनो हितकामानां मित्राणां वचः न करोति, तस्य विनाशः अवश्यं भवति। इत्यस्य समर्थने एका टिट्टिभी स्वपतिं टिट्टिभमिमां कथां श्रावयति। कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवः नाम कच्छपः आसीत्। तस्य च सङ्कट-विकटनाम्नी हंसौ मित्रे आस्ताम्। एकदा जलाभावात् ते प्रभूतजलयुक्तं सरो गच्छन्तः आसन्, किन्तु भवता मौनव्रतेन स्थातव्यमिति हंसाभ्यां कथितं वचः कच्छपेन न कृतम्। तेन सः मृतः। अतएव कथ्यते-

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो जनः। सः कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टो विनश्यति।।

अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः। तस्य च सङ्कटविकटनाम्नी मित्रे हंसजातीये परमस्नेहकोटिमाश्रिते, नित्यमेव सरस्तीरमासाद्य, तेन सहाऽनेक-देवर्षि-महर्षीणां कथाः कृत्वाऽस्तमयवेलायां, स्वनीडसंश्रयं कुरुतः। अथ गच्छता कालेनाऽनावृष्टिवशात्सरः शनैः शनैः शोषमगमत्। ततस्तद्दुःखदुःखितौ तावूचतुः– 'भो मित्र! जम्बालशेषमेतत्सरः सञ्जातं, तत्कथं भवान् भविष्यतीति व्याकुलत्वं नो हृदि वर्तते। तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह–'भो! साम्प्रतं नाऽस्त्यस्माकं जीवितव्यं, जलाऽभावात्। तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति।

व्याख्या– कस्मिंश्चित्, जलाशये = सरोवरे, तडागे इत्यर्थः, कम्बुग्रीवो नाम = एतन्नामकः, कच्छपः = कूर्मः, अस्ति = आसीत् वर्तमानसामीप्ये भूते लट्। तस्य = कम्बुग्रीवस्य, च, सङ्कटविकटनाम्नी = सङ्कटविकटाख्ये, मित्रे = सखायौ, हंसजातीये = हंसजात्युत्पन्ने, हंसौ वा, परमस्नेहकोटिम् = प्रेमातिशयम्, आश्रिते-प्राप्ते, नित्यमेव = सर्वदैव, प्रतिदिनम् इत्यर्थे, सरस्तीरम् = तडागस्य तटम्, आसाद्य = प्राप्य, तेन = कच्छपेन, सह = साकम्, अनेक-देवर्षि-महर्षीणाम् = नैक-सुराणां मुनीनां महामुनीनां च, कथाः = कथानकानि, कृत्वा = श्रुत्वा, श्रावयित्वा च, अस्तमयवेलायाम् = सायंकाले, स्वनीडसंश्रयं = स्वकुलायाश्रयणं, (नीड = घोंसला इति भाषायाम्), कुरुतः = कुर्वाते। अथ = इत्थम्, गच्छता कालेन = व्यतीते समयाधिक्ये, अनावृष्टिवशात् = वृष्ट्यभावे, सरः = तडागः, शनैः शनैः = किञ्चित्कालानन्तरम्, शोषमगमत् = शुष्कस्य भावं शोषम्, शुष्कं जातम् इति, ततः = तदनन्तरम्, तद्दुःखदुःखितौ = तडागस्य जलाभावदुःखेन पीडितौ, तौ = हंसौ, ऊचतुः = उक्तवन्तौ, भो मित्र! = हे सुहृत्! जम्बालशेषम् = पङ्कावशेषम्, एतत् = पुरो दृश्यमानम्, सरः = तडागः, सञ्जातम् = विहितम्, ततः = तर्हि, कथम् = केन प्रकारेण, भविष्यति = प्राणान् धारयिष्यति, इति = इत्थम्प्रकारिणी, व्याकुलत्वम् = दुःखम्, नः = अस्माकम्, हृदि = मनसि, वर्तते = अस्ति। तच्छ्रुत्वा = तदाकर्ण्य, कम्बुग्रीवः = तन्नामकः कच्छपः, आह = उवाच, भो = अयि, साम्प्रतम् = इदानीम्, अस्माकम् = नः, जीवितव्यम् जीवनम्, नास्ति = न वर्तते, जलाऽभावात् = जलस्य अभावकारणात्, तथापि = तावदपि उपायः = जीवनमार्गः, चिन्त्यताम् = विचारणीयः इति।

समासः – कच्छपः -कच्छेन पिबति (उपपदसमासः)। महर्षीणाम् = महान्तश्च ते ऋषयः महर्षयः तेषाम् (कर्मधारय)। स्वनीडसंश्रयम्-स्वस्य नीडं स्वनीडम्, तस्य संश्रयम्, स्वनीडसंश्रयम् (षष्ठी-तत्पुरुषः)। जलाऽभावात् = जलस्य अभावः तस्मात् (षष्ठी-तत्पुरुषः)

सन्धिविच्छेदः– कम्बुग्रीवो नाम = कम्बुग्रीवः+नाम (विसर्गसन्धिः उत्वम्)। सरस्तीरम् = सरः+तीरम् (विसर्गसन्धिः सत्वम्)। देवर्षिः = देव+ऋषिः (गुणसन्धिः)। तावूचतुः = तौ+ऊचतुः (अयादिसन्धिः)। तच्छ्रुत्वा = तत्+श्रुत्वा (हल्सन्धिः श्चुत्वं छत्वं च)। तथाप्युपायः = तथापि+उपायः (यण्-सन्धिः)।

प्रकृतिप्रत्ययौ– आश्रिते = आङ्+श्रि+क्त (औ)। कृत्वा= डुकृञ्+क्त्वा। श्रुत्वा = श्रु+क्त्वा। संश्रयम् = सम्+श्रि+अच्(अम्)। गच्छता = गम्+शतृ (टा)। दुःखितः = दुःख+इतच्। जीवितव्यम् = जीव्+तव्यत्। उक्तञ्च,

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले,
धैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयात्सः।
जाते समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे,
सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव।।

प्रसङ्गः – धैर्यस्य माहात्म्यं प्रदर्श्यतेऽत्र यत् कदापि धैर्यं न त्याज्यम्।

पदच्छेदः – त्याज्यम् न धैर्यम् विधुरे अपि काले धैर्यात् कदाचित् स्थितिम् आप्नुयात् सः। जाते समुद्रे अपि च पोतभङ्गे सांयात्रिकः वाञ्छति तर्तुम् एव।

अन्वयः – विधुरे अपि काले धैर्यं न त्याज्यम्। धैर्यात् कदाचित् सः स्थितिम् आप्नुयात्। समुद्रे पोतभङ्गे जाते अपि च सांयात्रिकः तर्तुम् एव वाञ्छति।

व्याख्या– विधुरे अपि = विपरीतेऽपि, विपदि अपि इत्यर्थः। काले = समये। धैर्यम् = गाम्भीर्यम्। न = नहि। त्याज्यम् = हातव्यम्। धैर्यात् = गाम्भीर्यात्। कदाचित् = कस्मिन्नपि काले। सः = धैर्यवान्। स्थितिम् = स्थानं, यथेष्टमित्यर्थः। आप्नुयात् = लभेत। समुद्रे = जलधौ। पोतभङ्गे जाते अपि = जलयानभग्ने अपि। सांयात्रिकः = पोतवणिक्। तर्तुम् एव = पारं गन्तुमेव। वाञ्छति = इच्छति।

सरलार्थः – आपत्तिकालेऽपि जनः धैर्यं न त्यजेत्। धैर्यात् इष्टसिद्धिः प्राप्यते। यथा पोतवणिक् (जहाजी व्यापारी) समुद्रे वाणिज्यद्रव्यपूर्णजलयानस्य नाशे जाते अपि धैर्यपूर्वकं काष्ठफलकादिकं गृहीत्वा तरितुमिच्छति, अथवा पोतभङ्गेन धनविनाशे सत्यपि पुनरपि धैर्यमासाद्य व्यापारं कर्तुम् इच्छति इत्यर्थः।

व्याकरणम्– विधुरेऽपि = विधुरे+अपि (पूर्वरूप-सन्धिः)। समुद्रेऽपि = समुद्रे+अपि (पूर्वरूप- सन्धिः)। पोतभङ्गे = पोतस्य भङ्गः पोतभङ्गः तस्मिन् (सप्तमी-तत्पुरुषः)। त्याज्यम् = त्यज्+ण्यत्। धैर्यम् = धीर+ष्यञ्। स्थितिम् = स्था+क्तिन् (अम्)। जाते = जन+क्त (ङि)।

छन्दः – इन्द्रवज्रा।

तदानीयतां काचिद् दृढरज्जुर्लघुकाष्ठं वा। अन्विष्यतां च प्रभूतजलसनाथं सरः। येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति, युवां कोटिभागयोस्तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य, तत्सरो नयथः।

तावूचतुः–' भो मित्र! एवं करिष्यावः, परं त्वया मौनव्रतेन स्थातव्यम्, नो चेत्तव काष्ठोत्पातो भविष्यति।

व्याख्या– तत् = एतस्मात् कारणात्। काचित् दृढरज्जुः = काऽपि एका सशक्तरज्जुः (रस्सी इति भाषायाम्)। लघु = क्षुद्रं स्वल्पं वा इत्यर्थः। काष्ठम् = दारु। वा = अथवा आनीयताम् = आह्रियताम्। प्रभूतजलसनाथम् = बहुजलपरिपूर्णम्। सरः = तडागः। च। अन्विष्यताम् = अन्वेषणं क्रियताम्। येन = येन कारणेन। मया = कच्छपेन। मध्यप्रदेशे = मध्यमभागे। दन्तैः = रदनैः। गृहीते सति = गृह्यमाणे। युवां = हंसौ। कोटिभागयोः = अग्रकोणांशयोः। तत्काष्ठम् = पूर्वोक्तं दारु। मया सहितं = कच्छपेन युक्तम्। संगृह्य = गृहीत्वा। तत्सरः = तं बहुजलयुक्तं तडागम्। नयथः = वहथः

तौः = हंसौ। ऊचतुः = आहतुः। भो मित्र! = हे सुहृत्। एवम् = इत्थम्। करिष्यावः = विधास्यावः। परम् = किन्तु। भवता = त्वया कच्छपेन। मौनव्रतेन = मौनिना। स्थातव्यम् = भवितव्यम् अर्थात् मुखं न उद्घाटयितव्यम्। नो चेत् = अन्यथा। तव = भवतः। काष्ठात् = दारुणः। पातो भविष्यति = पतिष्यति, पतनं भविष्यति इत्यर्थः।

समासः – दृढरज्जुः = दृढा च असौ रज्जुः (कर्मधारयसमासः)। लघुकाष्ठम् = लघु च तत् काष्ठम् (कर्मधारयसमासः)। प्रभूत-जलसनाथम् = प्रभूतं च तत् जलं प्रभूतजलं तेन सनाथम् = प्रभूतजलसनाथम् (कर्मधारयगर्भतृतीयातत्पुरुषः)।

सन्धिविच्छेदः – तावूचतुः = तौ+ऊचतुः (अयादि सन्धिः)। दन्तैर्गृहीते = दन्तैः+गृहीते (रुत्व- सन्धिः)। संगृह्य = सम्+गृह्य (अनुस्वारसन्धिः)। काष्ठं वा = काष्ठम्+वा (अनुस्वारसन्धिः)।

प्रकृतिप्रत्ययौ – स्थातव्यम् = स्था+तव्यत्। दृढः = दृह्+क्त। संगृह्य = सम्+ग्रह्+ल्यप्। गृहीते = ग्रह्+क्त (ङि)। प्रदेशे = प्र+दिश्+घञ् (ङि)।

तथाऽनुष्ठिते, गच्छता कम्बुग्रीवेणऽधोभागे व्यवस्थितं किञ्चित्पुरमालोकितम्। तत्र ये पौरास्ते तं तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः - 'अहो! चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते, पश्यत। पश्यत।।

अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य, कम्बुग्रीव आह-' भो! किमेषः कोलाहलः?' इति वक्तुमना अर्धोक्ते पतितः, पौरैः, खण्डशः कृतश्च।

व्याख्या- तथाऽनुष्ठिते = लघुकाष्ठखण्डे कच्छपेन दन्तैर्गृहीते सति। गच्छता = व्रजता। कम्बुग्रीवेण = एतन्नामकेन कच्छपेन। अधोभागव्यवस्थितम् = निम्नस्थितम्। किञ्चित् = किमपि। पुरम् = नगरम्। आलोकितम् = दृष्टम्। तत्र = तस्मिन् नगरे। ये पौराः = ये नागरिकाः। ते। तम् = कच्छपम्। तथा = तेन प्रकारेण। नीयमानम् = हरन्तम्। विलोक्य = दृष्ट्वा। सविस्मयम् = आश्चर्यान्वितम्। इदम् = इत्थम्। ऊचुः = आहुः। अहो ! = आश्चर्यार्थे अव्ययम्। चक्राकारम् = वर्तुलाकृतिम्। किमपि = किञ्चित्। पक्षिभ्याम् = खगाभ्याम्। नीयते = ह्रियते। पश्यत! पश्यत!! = अवलोकय! अवलोकय!! अथ = अनन्तरम्। तेषाम् = पुरवासिनाम्। कोलाहलम् = शब्दध्वनिम्। आकर्ण्य = श्रुत्वा। कम्बुग्रीवः = स कच्छपः। आह = उवाच 'भो' = अरे! 'किमेषः किमर्थम्! कोलाहलः = शब्दनादः। इति = इत्थम्। वक्तुमनाः = कथयितुम् इच्छुकः। अर्धोक्ते = अर्धवचने कथिते। पतितः = पतनं प्राप्तवान्। पौरैः = नागरिकैः। खण्डशः = खण्ड-खण्डम्। कृतश्च = विहितश्च।

समासः - चक्राकारम् = चक्रमिव आकारः चक्राकारः तम् (कर्मधारयसमासः)। कम्बुग्रीवः = कम्बुवत् ग्रीवा यस्य स कम्बुग्रीवः (बहुव्रीहिसमासः)। अर्धोक्तः = अर्धम् उक्तस्य अर्धोक्तः (षष्ठी-तत्पुरुषः।

सन्धि-विच्छेदः- पौरास्ते = पौराः+ते (विसर्गसन्धिः, सत्वम्)। चक्राकारम् = चक्र+आकारम् (दीर्घसन्धिः)। अर्धोक्तः = अर्ध+उक्तः (गुणसन्धिः)। तथाऽनुष्ठिते = तथा+अनुष्ठिते (दीर्घसन्धिः)।

प्रकृतिप्रत्ययौ- गच्छता = गम्+शतृ (टा)। व्यवस्थितम् = वि+अव+स्था+क्त। पौराः = पुर+अण् (जस्)। नीयमानम् = नी+यक्+शानच् (अम्)। आकर्ण्य = आ+कर्ण्+ल्यप्। पतितः = पत्+क्त।

अत एव उच्यते-

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टो विनश्यति।।

प्रसङ्गः - मित्राणां वचांसि यो जनः न स्वीकरोति, स दुःखं प्राप्नोतीत्याह कथाकारः।

पदच्छेदः - सुहृदाम् हितकामानाम् न करोति इह यः वचः। सः कूर्मः इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टः विनश्यति।

अन्वयः - यः हितकामानां सुहृदां वचः इह न करोति। सः दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टः कूर्मः इव विनश्यति।

व्याख्या- यः = यः जनः। हितकामानाम् = हितैषिणाम्। सुहृदाम् = मित्राणाम्। वचः = वचनम्, हितकारिकथनमित्यर्थः। इह = संसारे। न करोति = न शृणोति। सः = असौ। दुर्बुद्धिः = दुष्टा बुद्धिर्यस्य सः दुर्मतिः इति। काष्ठात् = काष्ठखण्डात्। भ्रष्टः = पतितः। कूर्मः = कच्छपः। इव = यथा। विनश्यति = विनाशं प्राप्नोति।

सरलार्थः - अस्मिन् संसारे यो जनः हितार्थिनां मित्राणां वचनानि न शृणोति, स जनः दुःखं प्राप्नोति, यथा हंसयोः वचनमपालयन् कूर्मः मृतः।

व्याकरणम्- सुहृदाम् = शोभनं हृदयं यस्य सः, तेषां (बहुव्रीहिसमासः) दुर्बुद्धि = दुष्टा बुद्धिः यस्य सः दुर्बुद्धिः (बहुव्रीहिः)। करोतीह = करोति+इह (दीर्घसन्धिः)। यो वचः = यः + वचः (विसर्गसन्धिः उत्वम्)। काष्ठाद्भ्रष्टः = काष्ठात्+भ्रष्टः (जश्त्वसन्धिः)। भ्रष्टः = भ्रंश्+क्त। हितम् = धा+क्त। कामः = कम्+घञ्। दुर्बुद्धिः = दुर्+बुध्+क्तिन्।

छन्दः - अनुष्टुप् वृत्तम्।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मक-प्रश्नाः

१. पञ्चतन्त्रस्य रचनाकारो वर्तते-
(अ) पं. नारायणः (ब) पं. विष्णु शर्मा
(स) भर्तृहरिः (द) भासः

२. पञ्चतन्त्रे प्रथमं तन्त्रमस्ति-
(अ) मित्रसम्प्राप्तिः (ब) लब्धप्रणाशम्
(स) मित्रभेदः (द) काकोलूकीयम्

३. कच्छपस्य नाम आसीत्-
(अ) कम्बुग्रीवः (ब) सङ्कटः
(स) विकटः (द) हिरण्यकः

४. सङ्कटविकटौ आस्ताम्-
(अ) वायसौ (ब) कच्छपौ
(स) शशकौ (द) हंसौ

५. 'तावूचतुः' इत्यत्र सन्धिः अस्ति-
(अ) गुणसन्धिः (ब) यण्सन्धिः
(स) अयादिसन्धिः (द) वृद्धिसन्धिः

६. 'त्याज्यम्' इत्यत्र प्रत्ययः वर्तते-
(अ) यत् (ब) ण्यत्
(स) क्यप् (द) अण्

७. यः सुहृदां वचः न पालयति सः -
(अ) विनश्यति (ब) जीवति
(स) निन्दयति (द) जानाति

८. 'पश्यत ! पश्यत !' इति ये ऊचुः ते -
(अ) मित्राणि (ब) बालाः
(स) पौराः (द) काकाः

अतिलघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अयं पाठः पञ्चतन्त्रस्य कस्मात् तन्त्रात् उद्धृतः?
२. विधुरेऽपि काले किं न त्याज्यम्?
३. कच्छपस्य मित्रे के?
४. काष्ठात् कः पतितः?
५. 'सायांत्रिकः' इत्यस्य कोऽर्थः?
६. अनावृष्टिवशात् किं जातम्?
७. 'भो ! साम्प्रतं नाऽस्त्यस्माकं जीवितव्यम्' इति केन कथितम्?
८. 'भवता' इत्यत्र का विभक्तिः?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः

१. 'विधुरेऽपि काले धैर्यं न त्याज्यम्।' कथम्?

२. सुहृदां वचः अश्रुत्वा जनः कथं विनश्यति?

३. सरो गन्तुं तैः क उपायः चिन्तितः?

४. कच्छपः कथं मृतः?

५. कच्छपः हंसौ च कथं चिन्तितवन्तः?

निबन्धात्मकः प्रश्नः

१. काष्ठभ्रष्टकच्छपकथा सरलसंस्कृतेन लेख्या।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला

१.ब २.स ३.अ ४.द ५.स ६.ब ७.अ ८.स